

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Олександр ОСИПЯН

СПРИЙНЯТТЯ ІСТОРИЧНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ ШКОЛИ “АННАЛІВ” В УКРАЇНІ ТА США: ПОРІВНЯННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Нещодавно мені довелося писати відгук на автореферат дисертації, присвяченої питанням колективізації. І мимоволі згадалося ціцеронівське "допоки". Допоки наші молоді науковці досліджуватимуть становлення колгоспного ладу та інші заявлені теми?

Все було у тій дисертації - і використання архівних матеріалів, і численні таблиці з купою цифр, і засудження репресій, спрямованих проти селян, не було тільки чогось нового, яскравого та оригінального. Те, що репресії були злочинними, а економічні наслідки жахливими ми не тільки знаємо, а й відчуваємо на сучасному становищі аграрного сектора. Окрім ретельно дібраних кількісних даних ця дисертація не дала якогось якісно нового знання. Це й не дивно, адже написана вона у традиційному стилі того всезнаючого німця, що його згадував ще Шевченко. Для більшої об'єктивності додаю, що й сам, коли писав дисертацію, перебував у річищі цієї традиції - традиції позитивізму. Безперечно, позитивізм має чимало здобутків, до певної міри він є основою історії як науки. Водночас, у нього наявні всі недоліки, притаманні традиції. Адже традиція створює непомітні межі мислення, які спрямовують його у заздалегідь визначеному напрямку. Традиція - це ніби торований шлях, яким легко й зручно рухатися, відчуваючи при цьому внутрішню впевненість у правильності нібито обраного шляху, адже рухаєшся слідами визнаних авторитетів. Традиція мимоволі вчить не сумніватися, що саме по собі є великою загрозою для будь-якого пізнання. Отже, вона стимулює не творення, а відтворення, і відбувається це не так свідомо, як підсвідомо. Чому? Тому що більшість наших молодих істориків й не підозрює про можливі альтернативи історіописання.

Звичайно ж, багато хто з них щось чув про якісь школи та напрямки західної історіографії, але ці знання надто поверхові. Наведу хоча б такий приклад. Якось у середині 1990-х років мені до рук потрапив автореферат дисертації, присвяченої питанням розбудови збройних сил у програмах політичних партій України кінця 1980-х - початку 1990-х років. Структура вітчизняних дисертацій (і, відповідно, авторефератів) вимагає наявності підрозділів, присвячених історіографії питання та методології, застосованої для розв'язання поставленої проблеми. Оскільки посилалися на марксизм-ленінізм як методологічну базу дослідження вже не було можливості (не ті часи), автор згаданого автореферату пішов іншим шляхом. Він просто перерахував усі відомі йому напрямки західної історіографії та визначних спеціалістів із теорії історії, не вдаючися при цьому до подробиць, що саме він запозичив з їхніх праць. Зокрема, він згадав і школу "Анналів". Бідолаха, певно, й не знав, що цей журнал виник на противагу традиційній історіографії, яка зосереджувалася на політичній та військовій історії, тому історики руху "Анналів" ніколи не писали історію у стилі "барабану та сурми". Більше того, вони не займалися новітнім періодом історії, а лише середньовіччям та новим часом. Тож використати їх науковий доробок у дисертації з такою темою було просто неможливо.

Заради справедливості мушу визнати, що тоді й мої власні знання про школу "Анналів" дорівнювали нулю. Згаданий автореферат мав слугувати за зразок для мого власного (знов її величність традиція!). Щоправда, в мене вистачило інтуїції не писати про те, чого не знаю. А оскільки писав я у річищі традиції, то й в авторефераті зазначив традиційні (для вітчизняної історіографії) методи, які ретельно списав із відповідного розділу багатотомної "Советской исторической энциклопедии".

Ця ситуація була і, на жаль, є і сьогодні досить типовою у вітчизняній історичній науці. Пересічний історик своїй практичній діяльності не дуже й замислюється над тим, яку методологію він застосовує у своєму дослідженні. Як правило, він пише, спираючись на зразки, залишені попередниками, що займалися цією ж проблематикою, а оскільки переважній більшості наших істориків доступні лише українські та російські журнали й монографії, то годі й сподіватися від них якихось новацій. Хоча за сьогоднішніх умов повної відкритості західним впливам можна було б сподіватися, що наші історики почнуть заповнювати нестачу знань у галузі

методології досліджень. Цього, як правило, не відбувається. Справді, залізної завіси вже немає, берлінський мур зруйновано, але залишилась набагато міцніша перешкода - залізна завіса в головах. Зберігається ситуація ізольованості більшості українських істориків од світових тенденцій в гуманітарних та суспільних науках. Крім суб'єктивних існують також і об'єктивні причини. З одного боку, фінансові (сакраментальна нестача коштів на придбання літератури бібліотеками, не кажучи вже про передплату зарубіжних наукових журналів), з іншого боку - інституціональні, оскільки як за радянських часів, так і нині навчальні курси із зарубіжної історіографії та методології історії, як правило, викладають не спеціалісти, а викладачі, яким просто нав'язали ці предмети, адже хтось має їх читати. Немає й сучасних підручників. Тому й студенти, й молоді науковці не готові сприймати навіть ті нечисленні публікації з методології, які час від часу з'являються в українських та російських історичних журналах. У більшості читачів просто немає відповідної бази - незнайомі імена та іноземні терміни, якими переобтяжені ці статті, викликають психологічний дискомфорт, і тому перевагу віддають далеким від теорії, але інформативно насиченим, публікаціям (скажімо, про викриття чергових злочинів Сталіна).

Відверто кажучи, мені просто пощастило, що моє знайомство з великим світом західної історіографії почалося з книжок британського історика Пітера Берка. Свою наукову кар'єру він починав у Сассекському університеті на півдні Англії, згодом перейшов у Кембридж, де й по сьогодні працює професором історії культури. Пітер Берк є автором дванадцяти монографій, більшість з яких була видана двічі, а деякі чотири і навіть сім разів, що, безсумнівно, свідчить про їх успіх у читачів. Професор Берк спеціалізується на культурній та соціальній історії Європи (головним чином Італії та Франції) XVI-XVIII ст. Українському читачеві він знайомий тільки з нещодавнього перекладу однієї з перших його книжок - "Народна культура ранньомодерної Європи" (1978). Його перу також належать дослідження з історії історичної думки, такі як "Французька історична революція. Школа "Анналів" у 1929-1989 рр." (1990), "Історія та соціальна теорія" (1992) та "Нові перспективи історіописання" (збірник, уперше виданий 1991 року за редакцією Берка, в якому він також є автором двох статей).

Гиметься про першу з них. По-перше, більшість західних істориків визнає, що у XX ст. найцікавіші історичні дослідження були здійснені

представниками руху "Анналів". По-друге, у невеличкій за обсягом книзі (111 сторінок чистого тексту) дано вичерпний аналіз передумов виникнення цього найтривалішого явища в сучасній історіографії та його основних здобутків від заснування журналу "Annales: economies, societies, civilisations" у 1929 році Люсьєном Февром та Марком Блоком (перше покоління), до гео-історії Фернана Броделя та квантитативної історії Ернеста Лабрусса (друге покоління), й історичної антропології, історії ментальностей та психоісторії (третє покоління).

Водночас, Пітер Берк свідомий того, що багато аспектів наукової діяльності руху "Анналів" залишилося за межами цієї стислої монографії. У вступі він пише із цього приводу: "Ця книга є водночас чимось меншим та чимось більшим, ніж дослідження інтелектуальної історії. Вона не покликана бути завершеним науковим дослідженням руху "Анналів", яке, я сподіваюся, хтось напише у XXI столітті... Те, що я спробував написати, суттєво відрізняється від цього. Це більш особистий твір. Я іноді характеризую самого себе як "супутника" "Анналів"... Я майже впритул ішов слідом за його долею останні тридцять років... Моя мета (не дивлячись на відносно невеликий обсяг цієї книги) - дати читачеві можливість побачити рух у цілому"¹.

Треба сказати, що автор блискуче виконав це завдання. Більше того, його книга має ту суттєву перевагу, що її написано не теоретиком історії (на жаль, їх праці часто бувають зарозумілими), а практикуючим істориком, який застосовував методи "Анналів" у власних дослідженнях, що зробило його книгу своєрідним посібником для історика-початківця, а не загальним розумуванням із приводу філософії історії. Що ж до незначного обсягу твору, то в даному разі це тільки плюс - читач не буде переобтяжений другорядними деталями, з ними він зможе ознайомитися під час подальших власних пошуків. Отже, монографія професора Берка для українського читача буде своєрідним вступом до глибшого пізнання не тільки досягнень школи "Анналів", а й провідних тенденцій сучасної західної історіографії.

Саме ці міркування й спонукали мене здійснити переклад цієї непересічної книги, який я сподіваюся колись опублікувати повністю, нині ж пропоную увазі читачів її останній розділ.

Публікація дослідження Берка була б доречною з огляду на справжню моду на "Анналі", яка виникла останніми роками у східноєвропейських країнах, свідченням чого є численні переклади російською, а подекуди й українською, найвідоміших монографій

Броделя, Дюбі, Блока, Ар'еса, Ле Гоффа та інших учасників руху. На жаль, більшість цих перекладів не має вступних статей, що значною мірою ускладнює їх сприйняття. Читач, таким чином, позбавлений навіть мінімальної інформації про автора книги, обставини її написання, яке місце вона займає у загальному доробку школи "Анналів", тобто під впливом яких ідей чи у відповідь на які концепції була створена, і на кого, у свою чергу, вплинула. Отже, твір вирвано з широкого контексту. Читач, у подібних випадках, нагадає іноземного туриста, що бачить перед собою якусь споруду, розуміє її важливість, але нічого не знає про те, хто і для чого її збудував, яке символічне навантаження мають декоративні елементи, що прикрашають її фасад, яке значення вона має для тубільної культури. Ця інформація закрита для іноземця через незнання ним місцевої мови та відсутність досвідченого гіда. Тож для українського читача книга Пітера Берка була б вельми корисним путівником до країни "Анналів", а те, що в цій країні розмовляють своєю специфічною мовою, визнає й її автор, який дбайливо забезпечив книгу невеличким словничком під промовистою назвою "Словник: мова "Анналів", зазначивши, що англійські історики досі не розуміють професійного жаргону своїх французьких колег. Якщо вже споконвічні сусіди-суперники з-понад берегів Ла Маншу не завжди готові зрозуміти один одного, годі було б сподіватися, що українські історики адекватно сприймуть спадщину "Анналів", до того ж маючи у своєму розпорядженні лише деякі переклади з величезного доробку трьох поколінь, доробку, що насправді містить дуже різноманітні (аж до взаємозаперечення) дослідження.

Пропонований увазі читачів розділ має назву "Аннали" у глобальній перспективі" і присвячений сприйняттю досягнень школи у різних країнах та різними суспільними й гуманітарними дисциплінами. Терміни "глобальний" та "глобалізація" у свідомості сучасної людини асоціюються (й небезпідставно) з поняттям "американізація". Сьогодні всі мимоволі рівняються на досягнення США у різних сферах людської діяльності. Спробуймо й ми стисло розглянути сприйняття світовим лідером наукового доробку "Анналів". Звичайно, Пітер Берк присвятив цьому питанню невеличкий абзац, до того ж свою книгу він написав у 1988-1989 рр., тоді як у нашому розпорядженні є новіші матеріали, які заслуговують на увагу. Більше того, коли професор Берк працював над своїм дослідженням, школа "Анналів" ще була дієвою реальністю, хоча вже були помітні процеси її розпаду на кілька

самостійних напрямків. Цей процес завершився у 1990-х роках. І хоча дехто твердить про наявність четвертого покоління "Анналів"², утім, більшість учених сходиться на тому, що рух "Анналів" припинив своє існування, оскільки виконав свою функцію оновлення історичної науки. Отже, "Анналі" відтепер можна розглядати як цілісне і завершене явище. А також, по можливості, здійснити порівняння того, як поставилися до "Анналів" у США та в Україні.

За великим рахунком, американські вчені звернули увагу на "Анналі" лише після того, як рух досяг певних наукових та інституційних успіхів, тобто у 1950-х роках. Значною мірою це пов'язано з візитами до США визнаного лідера другого покоління "Анналів" Фернана Броделя (1902-1985)³ - творця так званої гео-історії. Тому й не дивно, що на цьому етапі інтерес до "Анналів" виявили американські дослідники всесвітньої історії, тоді як спеціалісти з історії США тривалий час залишалися байдужими. Певною мірою це пояснюється зверхнім ставленням американців до всього іноземного у післявоєнний час, адже це був "американський момент" "американського століття", коли США, здається, вже затвердилися на вершині світового панування, втілюючи цінності, задекларовані їх винятковою історією⁴. Суттєві зміни відбулися внаслідок революційних подій 1968 р. їх принципові наслідки для політичного життя були тісно пов'язані з наслідками для наукового світу. Закінчилася епоха ліберального консенсусу з його вірою в прогрес, неминучість соціально-економічної взаємодії людства та центральною роллю державного реформізму в досягненні означених цілей⁵. Політична криза 1960-х років, рух темношкірих за громадянські права, війна у В'єтнамі, молодіжний бунт та жіночий рух рішуче поклали край "американському моменту" з його консенсусним поясненням американських переваг та недоліків. Так звані "нові ліви" втягнули нові радикальні сили не тільки в політичні дебати, а й у професійне історичне середовище. Це призвело до формування соціо-культурної історії, націленої на дослідження "мовчазних" верств населення - робітничого класу, расових меншин та жінок - тих, кого раніше було усунуто на узбіччя американської історії. Цей новий рух відчув на собі суттєвий вплив європейської історіографії, перш за все "Анналів"⁶.

Це пояснюється тим, що переважно більшість французьких істориків руху "Анналів" становили прихильники (а іноді й активні члени) лівих партій. І хоча сам Бродель завжди дистанціювався від марксисту, в його працях можна знайти багато спільних рис із

дослідженнями західних прибічників наукових концепцій Маркса. Зокрема, його інтерес до генези капіталізму втілюється у тритомнику "Матеріальна цивілізація та капіталізм" (1967). Звідси випливає й зацікавленість "Анналів" так званою "історією низів" або поглядом низів на сучасні їм події (в середні віки та новий час).

Водночас наявні й певні відмінності між "Анналами" другого покоління та американською соціо-культурною історією, оскільки американці не копіювали французький досвід, а лише брали на озброєння деякі його методи, придатні для аналізу специфічної історії США. Так, якщо французькі історики відтворювали почуття та мислення селян і маргіналів, то їх американські колеги переважно зосередилися на жінках, робітничому класі та різноманітних расових та етнічних групах американського суспільства⁷. Якщо поглянути на перспективи української історичної науки, то їй варто було б більшу увагу приділити "історії верхів" (і перші кроки в цьому напрямку вже зроблено), оскільки "історію низів" у нас досліджували протягом сімдесяти років. Хоча аж ніяк не зайвим було б переглянути й вітчизняну "історію низів" у світлі деяких концепцій школи "Анналів", хоча б на прикладі вже згаданої колективізації. Наприклад, чому її запровадження викликало відмінні реакції серед селян УРСР та в Західній Україні, взявши за критерії такі традиційні для "Анналів" показники як читацькі інтереси селян, кількість відвідувачів церков, схильність до колективних дій, кількість та зміст заповітів, листування з родичами, матеріальна культура та соціальний престиж і деякі інші чинники, що впливали на формування колективної свідомості (ментальності), при чому прослідкувати їх за "тривалий проміжок часу" (*longue duree*) для виявлення певних тенденцій. У цьому плані історія України значно ближче до Франції, ніж історія США, адже незначна тривалість останньої не дозволяє повною мірою застосовувати вивчення "тривалих проміжків часу", тяглості та традиції.

Інші методи "Анналів" американці застосовували до новітньої історії, чого ніколи не робили самі "анналісти". Так, під впливом "серійної історії" "Анналів" у середині 1970-х років у США сформувалась "соціальна наукова історія", яка базувалася на використанні квантитативних (кількісних) методів дослідження цифрових серій задля здійснення аналізу глибинних соціальних структурних умов (наприклад, етнокультурної обумовленості поведінки американських виборців)⁸.

Однією з характерних рис руху "Анналів" був заклик (до речі, втілений в життя) до широкого застосування методів інших

суспільних та гуманітарних наук, тобто до міждисциплінарності. Тому й не дивно, що найбільшим прихильником Броделя у США був і є американський соціолог Іммануел Валлерстайн - автор відомого дослідження "Сучасна світова система" (1974-1980). Саме за ініціативою останнього 1976 р. у Бінгтонському університеті (США) було засновано "Центр Фернана Броделя з дослідження економіки, історичних систем та цивілізацій", який успішно діє й по сьогодні⁹. Сам Бродель у своїх планах міждисциплінарного співробітництва зайшов так далеко, що навіть закликав до створення універсальної між-науки (interscience), застосовуючи такі терміни як "екуменічний собор" (1969)¹⁰ або "груповий шлюб" (1984)¹¹ гуманітарних та суспільних наук, де історія мала виконувати функцію "спільної мови"¹². Втіленню цієї ідеї мав слугувати науковий інститут "Дім наук про людину" (Maison des Sciences de l'Homme), заснований Броделем ще 1963 р.¹³

Взагалі ж, ще засновники руху вважали міждисциплінарність та історичний синтез одним із головних своїх завдань. Предтечею "Анналів" справедливо вважають "Журнал історичного синтезу" (Revue de Synthèse Historique), заснований 1900 р. Втім, досвід трьох поколінь руху "Анналів" свідчить, що досягти певного універсалізму ("тотальної історії", якщо застосовувати мову "Анналів") так і не вдалося навіть в епоху такого авторитетного дослідника та всемогутнього організатора науки як Фернан Бродель. (Недарма ж Іммануел Валлерстайн у ювілейному збірнику з нагоди 100-річчя від дня народження Броделя назвав свою статтю "Бродель та між-наука: проповіднику порожній церкві?") Навпаки, триває процес формування нових галузей та напрямків досліджень. Це й не дивно, адже від самого початку прихильники "Анналів" творили проблемно-орієнтовану історію, що, у свою чергу, призводило до звернення представників руху до різних тем, джерел та методів їх інтерпретації. Задеклароване співробітництво з іншими гуманітарними та соціальними науками, в результаті призвело до того, що замість однієї "нової історії" виникло кілька, таких, наприклад, як психоісторія, історія ментальностей, історія соціальних уявлень, історія книжок, квантитативна історія, серійна історія, історична антропологія, історія повсякденності, демографічна історія, гео-історія, історія матеріальної культури та багато інших, які дуже далеко розійшлися між собою. Як мудро зазначив Пітер Берк, рух "Анналів" розпався внаслідок власного успіху.

Цей процес триває вже за межами "Анналів", призвівши до створення таких нових історій як історія жінок, історія ідей, історія тіла, соціальна історія медицини і т.п., так що багато хто з істориків вже ставить під сумнів саме існування історичної науки як певної цілісності. Дехто взагалі відкидає саму можливість синтезу, узагальнення та відкриття певних закономірностей історичного розвитку. Так, президент Американської Історичної Асоціації (АІА) Роберт Дарнтон 1999 р. у відкритому листі до членів АІА зазначив: "Після століття великих теорій, від марксизму та соціал-дарвінізму до структуралізму та постмодернізму більшість істориків облишила віру в загальні закони... Навпаки, ми зосереджуємося на особливому й іноді навіть мікроскопічному (*microistoria*, як це називають в Італії), не тому що здатні побачити весь світ у піщинці, а тому що ми розвинули підвищене відчуття складності, яка відрізняє якесь суспільство чи субкультуру від інших... Двадцять років тому, професійні історики впали під тиском так званої школи "Анналів" - групи з Парижа, яка намагалася писати "тотальну історію", вивчаючи зміни в суспільній структурі протягом тривалого часу. Цей олімпійський погляд більше не видається суттєвим сьогодні"¹⁴. За цією заявою стоїть міркування про те, що будь-яке узагальнення (не кажучи вже про конструювання всесвітньо-історичного процесу) є помилковим, а завдання історика обмежується лише вивченням якогось локального явища.

Попри всю критику (як об'єктивну, так і суб'єктивну), методи "Анналів" зберігають свій потенціал сьогодні як і в ХХ ст. Головне досягнення всіх трьох поколінь руху, на нашу думку, полягає у вмінні ставити нові питання до старих тем і, таким чином, надзвичайно розширювати сферу історичних досліджень.

Чому ж у сьогоднішній Україні переважає споживачьке ставлення до наукової продукції "Анналів" замість широкого застосування їх методів у дослідженнях історії України? На наш погляд, відповідь можна знайти, порівнявши ставлення до "Анналів" у сучасній Україні та післявоєнній Німеччині (щодо останньої, стислий аналіз подає Берк у пропонованому розділі). У 1950-60-х роках німецькі історики працювали в річищі традиційної методології, оскільки країна потребувала переосмислення своєї політичної історії внаслідок трагічних експериментів 1914-1918 та 1933-1945 років. Згодом, нове покоління німецьких дослідників почало виявляти жвавий інтерес до методів "Анналів". Тривалий і гіркий досвід бездержавного життя призвів до того, що в українській історичній

науці найактуальнішою на сьогодні залишається політична історія. Інтереси українських істориків сфокусовані в таких сферах як визвольні змагання, тяглість державної традиції, гноблення українців (щоправда, тепер уже не класовими ворогами, а чужинцями), та повернення із забуття імен і праць заборонених колись істориків ХІХ - початку ХХ ст. (тут ми спостерігаємо справжню зливу історіографічних публікацій та дисертацій, в яких в оцінці того чи того реабілітованого історика часто переважає рівень його національної свідомості, а не наукова вартість досліджень). Конструкція національної політичної історії справа немінуча, але вона не може тривати безкінечно. Хочеться вірити, що й в Україні (як і в післявоєнній Німеччині) вже підрастає нове покоління істориків.

Цікаво, що наведена вище критика "Анналів" походить від американського історика, адже у США в 1970-80-х роках книжки Броделя стали справжніми бестселерами (найпопулярнішим історичним виданням за весь післявоєнний час було визнано його дослідження походження капіталізму) і навіть видавались у кишеньковому (rocketbook) форматі¹⁵.

Популярність "Анналів" серед широкого читацького загалу на їх батьківщині заслуговує не тільки уваги, але й наслідування українськими істориками. Історики школи "Анналів" (особливо представники третього покоління) активно співпрацювали з газетами, радіо та телебаченням, не чекаючи поки народ прочитає й оцінить їх товстезні монографії (певно, вони правильно зрозуміли відоме прислів'я про гору та Магомета). Так, у 1976 р. французьке телебачення за мотивами двотомного дослідження Броделя "Середземне море та середземноморський світ в епоху Філіппа ІІ" зняло серіал із дванадцяти фільмів по 50 хвилин кожний, що перетворило цю наукову монографію на бестселер¹⁶. За іншим сценарієм склалася доля одного з досліджень Жоржа Дюбі. Його "Європа в середні віки" була створена як текстовий коментар до телевізійного фільму про середньовічне мистецтво й лише після цього (1984 р.) опублікована у вигляді книги. Монографія Еммануеля Леруа Ладюрі "Монтайю" (1975), присвячена ересі катарів у ХІІІ-ХІV ст., перетворила раніше нікому невідоме гірське село Монтайю на місце паломництва тисяч туристів, а президент країни Франсуа Міттеран заявив по телебаченню, що він також читав цю книгу¹⁷.

Було б помилкою стверджувати, що широкий читацький та глядацький загал в Україні байдужий до історичної тематики,

зокрема й до історії власної країни. Насправді ж, існує великий "попит на історію". Всілякі "козацькі забави", толкієністи, успіх польської кінострічки "Вогнем і мечем", приватні колекції старожитностей і т.п. є свідченням цього попиту. На жаль, він задовольняється, переважно, творами, присвяченими пошукам батьківщини аріїв та іншими текстами на кшталт "Велесової книги" та кількома телевізійними фільмами у стилі "Ніч 33-го" та "Розстріляне відродження", знятими ще на світанку незалежності (решта продукції - закордонного виробництва). А численні газетні публікації про "чорних археологів" не стільки активізують суспільну думку (бо на думку пересічного українця "зараз усі крадуть"), скільки переконують читача у беспорядності професійних істориків.

У цій сфері українські історики мають велике поле для діяльності. Можливо, що саме історична продукція у стилі "Анналів" більше сприятиме витворенню колективних ідентичностей та сучасної політичної нації, ніж традиційна політична історія.

ПРИМІТКИ

¹ Burke P. The French Historical Revolution. The *Annales* School, 1929–89. – Cambridge: Polity Press, 1990. – P.3–5.

² Aguirre Rojas C.A. Braudel in Latin America and the U.S.: A Different Reception? Review. A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economics, Historical Systems, and Civilizations. – 2001. – Vol.24. – N1. – P.37.

³ Ibid. P.32-33.

⁴ Ross D. The New and Newer Histories: Social Theory and Historiography in an American Key? Rethinking History. – 1997. – Vol.1. – N2. – P.130.

⁵ Wallerstein I. Braudel and Interscience: A Preacher to Empty Pews? Review. A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economics, Historical Systems, and Civilizations. – 2001. – Vol.24. – N1. – P.7–8.

⁶ Ross D. Op. cit. P.132.

⁷ Ibid. – P.138.

⁸ Ibid. P.133-134.

⁹ Aguirre Rojas C.A. Op. cit. – P.36.

¹⁰ Wallerstein I. Op. cit. – P.4.

¹¹ Ibid. P.6.

¹² Aymard M. One Braudel or Several? Review. A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economics, Historical Systems, and Civilizations. – 2001. – Vol.24. N1. P.19.

¹³ Burke P. Op. cit. – P.43.

¹⁴ Darnton R. History Lessons? Perspectives. – 1999. – September, 2–3.

¹⁵ Aguirre Rojas C.A. Op. cit. P.35 36, 38 39.

¹⁶ Aymard M. Op. cit. – P.13.

¹⁷ Burke P. Op. cit. – P.92.